

پژوهشی در سنگ‌مزارهای ایلخانی شهرستان بوکان

چکیده

سنگ‌مزارها یافته‌های ارزشمندی در مطالعات باستان‌شناختی هستند چرا که بر اساس آن‌ها می‌توان به جایگاه سیاسی، اجتماعی، مذهبی و اقتصادی جوامع گذشته پی برد. در شهرستان بوکان گورستان‌های تاریخی با سنگ‌مزارهای جالب توجهی متعلق به دوره ایلخانیان شناسایی شده‌اند که تاکنون مطالعه جامعی در ارتباط با آن‌ها صورت نگرفته‌اند. لذا مطالعه این گورستان‌ها می‌تواند به آگاهی ما درباره وضعیت منطقه بوکان در دوره مغولان کمک کند. در واقع شهرستان بوکان با واقع شدن در میان رودخانه‌های زربینه‌رود و سیمینه‌رود از مکان‌های مطلوب مغولان و از جمله هولاکوخان بوده است و مطالعه گورستان‌های ایلخانی بوکان می‌تواند درک عمیق‌تری از وضعیت منطقه مورد مطالعه در سده‌های ۷ و ۸ ق. بدست دهد. سنگ‌مزارهای ایلخانی شهرستان بوکان به لحاظ زمانی و ریخت‌شناسی قابل مقایسه با سنگ‌مزارهای منطقه مکریان و دیگر مناطق ایران هستند. هدف نوشتار حاضر پژوهشی در سنگ‌مزارهای ایلخانی شهرستان بوکان است داده و سعی خواهد شد تا به این پرسش‌ها پاسخ شود که **با توجه به سنگ‌مزارهای ایلخانی، چگونه می‌توان وضعیت سیاسی و اقتصادی منطقه بوکان را در عصر مغولان مورد مطالعه و تجزیه و تحلیل قرار داد** و این که مطالعه کتیبه‌های ادبی و نقش‌مایه‌های غنی سنگ‌مزارهای گورستان‌های ایلخانی شهرستان بوکان از لحاظ تنوع و کیفیت آثار، کدام نتایج مهم فرهنگی و اجتماعی عصر خویش را بازگو می‌کنند. نتایج مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که با مطالعه و تجزیه و تحلیل سنگ‌مزارهای ایلخانی می‌توان درک بهتری از چگونگی وضعیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی منطقه بوکان در عصر مغولان بدست آورد. به‌علاوه سنگ‌مزارهای ایلخانی بوکان از نوع افراشته، گهواره‌ای، محرابی افراشته تراش خورده و نخورده با نقش‌مایه‌های هندسی و نمادین، گیاهی، ابزار و ادوات جنگی و کتیبه‌ای هستند و با اتکاء به فرم و نقش‌مایه‌های موجود می‌توان به بینش مذهبی و ساختار اجتماعی منطقه بوکان در قرون میانه اسلامی و خصوصاً دوره ایلخانی پی برد.

کلید واژگان: سنگ‌مزار، گورستان، ایلخانی، بوکان.

مقدمه

در سال ۶۱۶ ق. چنگیزخان مغول به حکومت خوارزمشاهیان خاتمه داد و در اندک زمانی سراسر خاک ایران را متصرف کرد و با درگذشت چنگیز متصرفات وی میان جانشینانش تقسیم گردید (سرفراز و آوزرمانی، ۱۳۸۸: ۲۱۵). موج دوم حمله مغولان به ایران توسط «هلاکوخان» در سال ۶۵۰ ق. صورت گرفت که طی آن قلاع اسماعیلیان و شهر بغداد مرکز خلافت عباسیان به تسخیر مغولان درآمد (همدانی، ۱۳۳۸: ۶۹۲-۷۰۷). هلاکو گنجینه‌های که از تسخیر این مناطق به دست آورده بود به آذربایجان انتقال داد و شهر «مراغه» را به‌عنوان مرکز حکومت خود انتخاب و در آن اقدام به تأسیس بنای رصدخانه کرد (همان، ۷۱۶-۷۱۸). مناطق بین رودخانه‌های زربینه‌رود و سیمینه‌رود واقع در شهرستان بوکان به سبب هوای مطبوع از مکان‌های مطلوب زمستانی (مینورسکی، ۱۳۷۹: ۱۶) و همچنین محل مناسبی برای چراگاه احشام و اسکان قبایل مختلف مغول بود (همدانی، ۱۳۳۸: ۷۷؛ ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۰). هلاکوخان که در مراغه، دریاچه ارومیه، کوه آلاناغ و سواحل جغتو (زربینه‌رود) عمارت‌های بنا نهاده بود در سال ۶۳۳ ق. در کنار همین رودخانه فوت نمود. با مرگ هلاکوخان «آباقاخان» به حکومت رسید و شهر تبریز را به پایتختی برگزید. آباقاخان نیز همانند هلاکو زمستان‌ها را در آران و بغداد و کنار «جغتو» قشلاق می‌کرد (اقبال، ۱۳۸۸: ۱۹۸-۲۰۲). همچنین کرانه‌های رودخانه زربینه‌رود در سال‌های ۷۳۶ و ۷۴۰ ق. محل نزاع آریاگون و امیرعلی پادشاه و ایلخانان رقیبی همچون سلیمان‌خان و شاه جهان تیمورخان بوده است (همان، ۳۵۸: سرفراز و آوزرمانی، ۱۳۸۸: ۲۲۴). صفوه‌الصفا که به سال ۷۵۹ ق. و بعد از مغولان به رشته تحریر درآمده اطلاعات ارزشمندی در ارتباط با سرزمین بوکان در قرن ۸ ق ارائه می‌دهد. بر اساس این نوشتار شهرستان بوکان بخشی از ولایت‌های جغتو،

تفاوت و از همه مهم‌تر ترغای با چهارصد پاره دیه بوده که شیخ صفی‌الدین اسحق اردبیلی جد پنجم شاه اسماعیل صفوی از آن دیدن کرده است (توکل بن اسمعیل بزار، ۱۳۷۳: ۳-۱۱۰۸). علاوه بر این نام‌های مغولی که بر نقاط جغرافیایی و طوایف منطقه اطلاق می‌شده و همچنان در گویش کُردی مَکری منطقه باقی‌مانده، نشانهٔ چیرگی مغولان و حضور دراز مدت آن‌ها بر نواحی بوکان بوده است (Minorsky, 1957: 58). به احتمال زیاد دشت‌ها و جلگه‌های پهناور موجود بر کرانهٔ رودخانه‌های زربینه‌رود و سیمینه‌رود در منطقهٔ بوکان و از جمله آذربایجان به علت وجود سیستم «اقطاع» مورد توجه مغولان نیز بوده است (پطروشفسکی و همکاران، ۱۳۶۶: ۴۶). جدا از شواهد نوشتاری (همدانی، ۱۳۳۸؛ توکل‌لی بن اسمعیل بزار، ۱۳۷۳) داده‌های باستان‌شناختی نیز نشان از جایگاه ویژه‌ی منطقهٔ بوکان در عصر مغولان دارد. بررسی محدود نگارندگان نشان می‌دهد که در شهرستان بوکان گورستان‌های با سنگ-مزارهای جالب توجهی وجود دارد که با توجه به فرم و نقش‌مایه‌های موجود بر آن‌ها مناطقی همچون آغجیوان در کرانه‌های زربینه‌رود و روستاهای چاورچین، آلی‌کند، پیرولی باغی، داره‌گرده‌له و حاجی‌کند در نزدیکی ناحیه و قلعهٔ تاریخی ترغه در دورهٔ ایلخانیان و به-خصوص عصر غازان‌خان (۶۹۴-۷۰۲ ق.) دارای اهمیت سیاسی، اقتصادی، مذهبی و اجتماعی به خصوصی بوده است و به احتمال زیاد شخصیت‌های آئینی و سیاسی مهمی از مغولان این مناطق را برای مقاصد مختلف و با اهمیت ایلخانیان اداره می‌کردند.

پرسش‌ها

با توجه به سنگ‌مزارهای ایلخانی، چگونه می‌توان وضعیت سیاسی و اقتصادی منطقهٔ بوکان را در عصر مغولان مورد مطالعه و تجزیه و تحلیل قرار داد. مطالعهٔ کتیبه‌های ادبی و نقش‌مایه‌های غنی سنگ‌مزارهای گورستان‌های ایلخانی بوکان از لحاظ تنوع و کیفیت آثار، کدام نتایج مهم فرهنگی و اجتماعی عصر خویش را بازگو می‌کنند؟

فرضیات پژوهش

بر مبنای پرسش‌ها، این فرضیات مطرح است؛ که با مطالعه و تجزیه و تحلیل سنگ‌مزارهای ایلخانی می‌توان درک بهتری از چگونگی وضعیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی منطقهٔ بوکان در عصر مغولان بدست آورد. به‌علاوه سنگ‌مزارهای ایلخانی بوکان از نوع افراشته، گهواره‌ای، محرابی افراشته تراش‌خورده و تراش‌نخورده با نقش‌مایه‌های انتزاعی و هندسی، ابزار و ادوات جنگی، گیاهی، نقوش نمادین و کتیبه‌ای هستند و با اتکاء به فرم و نقش‌مایه‌های موجود می‌توان به بینش مذهبی و ساختار اجتماعی منطقهٔ بوکان در قرون میانهٔ اسلامی و خصوصاً دورهٔ ایلخانی پی برد.

روش پژوهش

روش تحقیق این نوشتار توصیفی-تحلیلی است که مبتنی بر بررسی‌های میدانی، مدارک و متون تاریخی انجام گرفته است. در این مرحله در ابتدا به‌متون تاریخ محلی و منابع مکتوب رجوع گردیده است. پس از آن بررسی میدانی عمده‌ای در باب شناسایی گورستان‌های ایلخانی صورت گرفت و این کار مبنای روش تحقیق این پژوهش قرار داده شده است. در مطالعات میدانی از سنگ-مزارها با مقیاس عکس‌برداری شد و ابعاد، مشخصات و ویژگی هر کدام از آن‌ها در دفترچهٔ یادداشت ثبت گردید. در مرحلهٔ بعد هر کدام از سنگ‌مزارها با توجه به گونه‌شناسی و نوع آرایه دسته‌بندی و در نهایت طرح آن‌ها به وسیلهٔ نرم افزار اتوکد ترسیم شد.

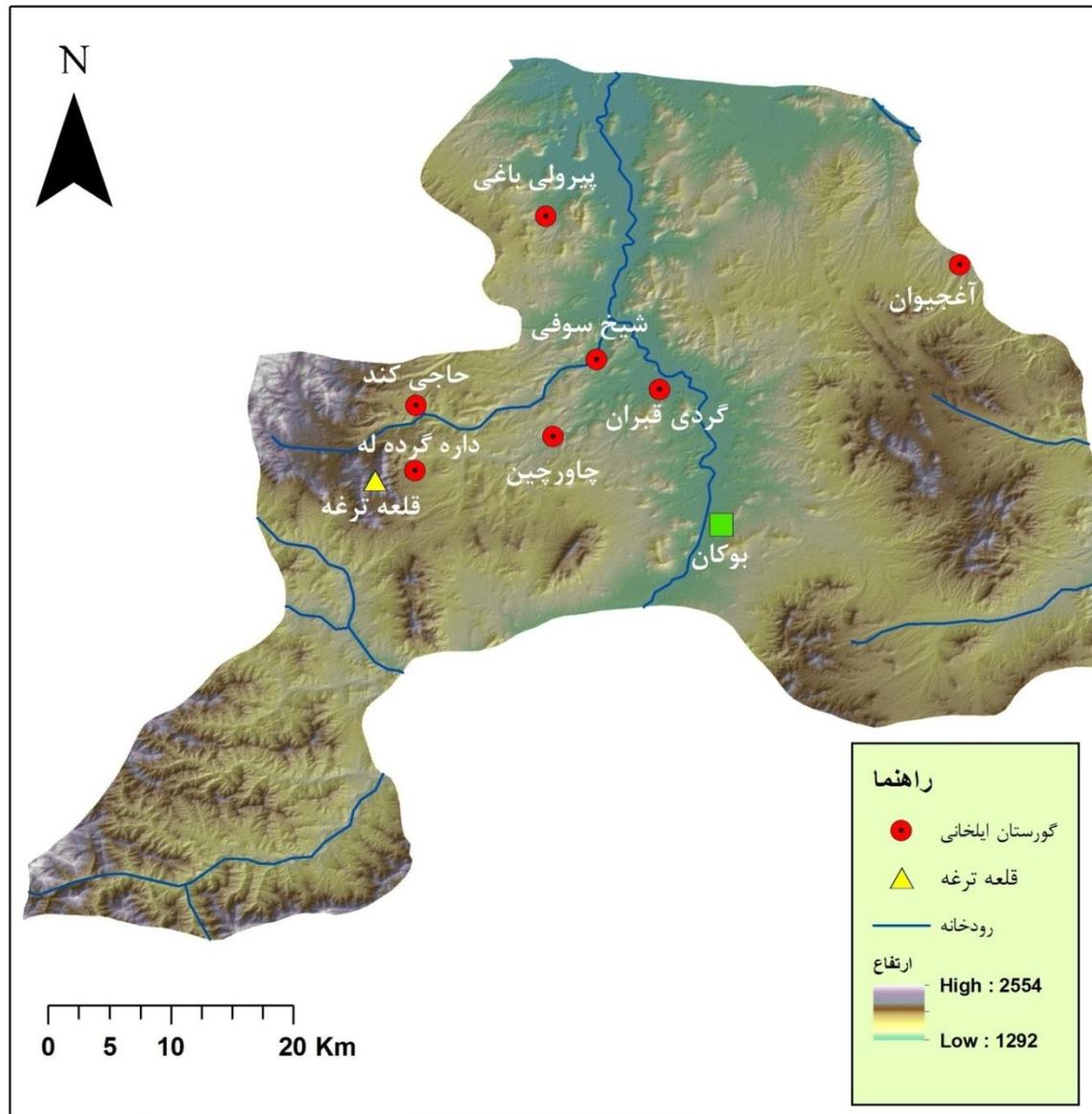
پیشینه پژوهش

تاکنون دربارهٔ گورستان‌های ایلخانی شهرستان بوکان و سنگ‌مزارهای آن مطالعهٔ منسجم و جامعی صورت نگرفته است و اطلاعات در این ارتباط بسیار اندک و ناقص است. کامران قلندری ساوجبلاغی در دههٔ ۷۰ ش. مطالعات ارزشمندی دربارهٔ گورستان‌های تاریخی

منطقه مُکریان^۱ به انجام رسانید (سلیمی و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۱۰). ایشان علاوه بر شناسایی گورستان‌های در شهرستان‌های مهاباد و میاندوآب موفق به مطالعه پنج گورستان تاریخی، از جمله: حاجی‌کند، خراسانه، نوبار، لگز و نیسک‌آوا در شهرستان بوکان شد، اما هیچ‌گاه موفق به انتشار گزارشات آن‌ها نشد (قلندری‌ساجبلاغی، ۱۳۷۱). جمیله صلح‌جو در پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد خود با عنوان «بررسی و معرفی آثار شاخص معماری شهرستان بوکان در دوره‌ی قاجار» در جریان مطالعه آرامگاه شیخ احمدکور موفق به مستندنگاری یک نمونه سنگ‌مزار صندوقی‌شکل در داخل آرامگاه گردید (صلح‌جو، ۱۳۹۶: ۹۷-۱۰۱). اسماعیل معروفی‌اقدام بعدها علاوه بر مطالعه سنگ‌مزار مذکور موفق به معرفی و تاریخ‌گذاری دو سنگ‌مزار گهواره‌ای موجود در آرامگاه سرداران مُکری (معروفی-اقدام و حاجی‌زاده، ۱۳۹۹: ۱۱۷-۱۴۱) و همچنین ضلع شمالی گورستان حاجی‌کند^۲ در بازه زمانی ایلخانیان شد (معروفی‌اقدام، ۱۴۰۰: ۱۱۵-۱۱۸). نگارنده مسئول این نوشتار برای نخستین بار مطالعاتی درباره سنگ‌مزارهای ایلخانی گورستان‌های آغجیوان، شیخ-صوفی، چاورچین، داره‌گرده‌له و پیرولی باغی به سرانجام رسانید و با بررسی مجدد آرامستان‌های حاجی‌کند و گردی‌قبران موفق به مستندنگاری سنگ‌مزارهای جالب توجه دیگری در این گورستان‌ها شد.

گورستان‌های ایلخانی شهرستان بوکان

تاکنون بررسی باستان‌شناختی منسجمی که منجر به شناسایی و معرفی گورستان‌های ایلخانی شهرستان بوکان شود به انجام نرسیده است. بررسی میدانی نگارندگان نشان می‌دهد که در جغرافیای سیاسی شهرستان بوکان گورستان‌های با سنگ‌مزارهای فاخری متعلق به دوره ایلخانیان وجود داشته که هر کدام از آن‌ها منبع مهمی در ارتباط با وقایع اجتماعی، سیاسی، مذهبی و اقتصادی آن روزگار منطقه بوکان بوده‌اند که امروزه به دلیل عوامل انسانی و محیطی بیشتر آن‌ها مراحل پایانی حیات خود را طی می‌کنند. گورستان‌های ایلخانی بوکان که هنوز مورد استفاده ساکنان بومی منطقه هستند همانند دیگر گورستان‌های کُردستان به دلیل احترامی که در نزد اهالی محل دارند و به سبب عدم ورود احشام دارای پوشش گیاهی غنی هستند. در محدوده این گورستان‌ها درختانی هم‌چون بادام، بوز (نارون)، رُز وحشی و انگور که در برابر شرایط بی‌آبی مقاوم هستند، کاشته شده‌اند. در جریان بررسی میدانی نگارندگان چهار گورستان داره‌گرده‌له، چاورچین، آغجیوان و پیرولی باغی شناسایی شدند و سه گورستان حاجی‌کند، شیخ صوفی و گردی‌قبران نیز مورد بازبینی قرار گرفتند (نقشه ۱) که طی آن و با اتکاء بر گزارشات کامران قلندری‌ساجبلاغی سنگ‌مزارهای قابل توجهی برای نخستین بار در محافل علمی باستان‌شناسی شهرستان بوکان معرفی شدند. سنگ‌مزارهای ایلخانی بوکان در اصطلاح محلی و به زبان سورانی منطقه مُکریان «کیل» نامیده می‌شوند و از نوع افراشته، گهواره‌ای، محرابی افراشته تراش‌خورده و تراش‌نخورده با نقشمایه‌های کتیبه‌ای، هندسی و انتزاعی، نمادین، ابزار و ادوات جنگی، گل و ستاره هشت‌پر و چندپر، مقرنس، تو رفتگی‌های به اشکال محراب و حفره‌های مدور هستند. هنرمندان حجار برای ساخت این یافته‌ها از سنگ‌های آهکی بهره گرفته‌اند تا بتوانند به راحتی فرم‌ها و نقش‌مایه‌های دل‌خواه خود را به تصویر بکشند.

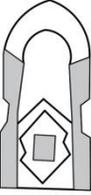
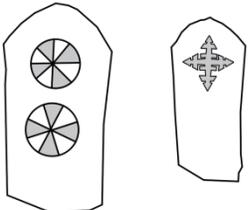
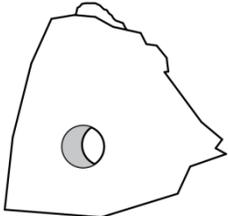
نقشه ۱: موقعیت گورستان‌های ایلخانی، قلعه ترغ، رودخانه سیمینه‌رود و شعبات زاینه‌رود در شرق شهرستان بوکان (نقشه از: صلاح سلیمی، ۱۴۰۴).

۱. گورستان حاجی کند

گورستان حاجی کند در روستایی به همین نام در بخش مرکزی، در دهستان آختاچی و در مسر ارتباطی برهان واقع شده است. به‌طور کلی گورستان حاجی کند از دو پشته که جاده منتهی به روستاهای حاجی کند و شرفکند آن‌ها را از هم‌دیگر جدا کرده، تشکیل شده و هر کدام از پشته‌های مذکور در حدود ۱/۵ هکتار مساحت دارند. سطح گورستان دارای پوشش گیاهی انبوه با درختانی هم‌چون بادام وحشی و اهلی، بوز، رز وحشی و گیاه شش‌پر است. از بارزترین ویژگی سنگ‌مزارهای گورستان حاجی کند می‌توان به ارتفاع آن‌ها که به بیش از ۳۵۰ سانتی‌متر نیز می‌رسند اشاره کرد که احتمالاً متعلق به افراد یا خاندانی با جایگاه اجتماعی والایی بوده‌اند. نگارنده **مسئول** در فروردین ماه ۱۴۰۴ ش. در جریان بررسی مجدد این گورستان علاوه بر سنگ‌مزارهای که قبلاً معرفی شده بودند، موفق

به‌شناسایی دو سنگ‌مزار محرابی افراشته با نقش‌مایه هندسی در پشته اول و دوم گورستان شد. به‌طور کلی سنگ‌مزارهای گورستان حاجی‌کند از نوع افراشته و محرابی افراشته تراش‌خورده و تراش‌نخورده هستند و دارای نقش‌مایه‌های هندسی (لوزی، مربع و حفره‌های مدور)، گیاهی (گل هشت‌پر) و نمادین (چلیپا) هستند (جدول ۱).

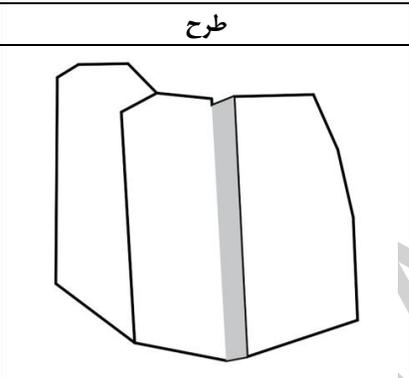
جدول ۱: ویژگی و مشخصات سنگ‌مزارهای گورستان حاجی‌کند شهرستان بوکان (نگارندگان، ۱۴۰۴).

ردیف	تصویر	طرح	ملاحظات
۱			نوع سنگ‌مزار؛ افراشته ارتفاع؛ ۳۴۰ س. م عرض؛ ۶۳ س. م ضخامت؛ ۲۰ س. م نقش؛ -
۲			نوع سنگ‌مزار؛ افراشته تراش‌خورده محرابی ارتفاع؛ ۶۱ س. م عرض؛ ۳۱ س. م ضخامت؛ ۱۱ س. م نقش؛ هندسی و محراب
۳			نوع سنگ‌مزار؛ افراشته تراش‌خورده محرابی ارتفاع؛ ۱۴۴ س. م عرض؛ ۵۷ س. م ضخامت؛ ۱۳ س. م نقش؛ هندسی (لوزی)
۴			نوع سنگ‌مزار؛ افراشته تراش‌خورده محرابی ارتفاع؛ - عرض؛ - ضخامت؛ - نقش؛ نمادین، گل هشت‌پر مأخذ؛ قلندری ساوجبلاغی، ۱۳۷۱
۵			نوع سنگ‌مزار؛ افراشته تراش‌خورده محرابی ارتفاع؛ - عرض؛ - ضخامت؛ - نقش؛ دارای حفره‌ای به شکل مدور مأخذ؛ قلندری ساوجبلاغی، ۱۳۷۱

۲. گورستان داره‌گرده‌له

گورستان داره‌گرده‌له در مسیر ارتباطی بُرهان، در بخش مرکزی، در دهستان ایل تیمور و در روستایی به همین نام واقع شده است. این گورستان در حدود نیم هکتار مساحت دارد و در ضلع شمالی روستای داره‌گرده‌له، جنب جاده خاکی منتهی به داخل روستا و در میان زمین‌های کشاورزی قرار گرفته است. پوشش گیاهی سطح گورستان از نوع علف‌زار و غنی است و در داخل محدوده گورستان درختانی نظیر بادام و گیاهانی همچون گل شش‌پر بر روی قبور مردگان کاشته‌اند. گورستان داره‌گرده‌له هنوز مورد استفاده اهالی محل است. طبق گفته ساکنان روستا در این گورستان سنگ‌مزارهای فاخری وجود داشت که متأسفانه اکنون تنها یک نمونه که به احتمال زیاد مربوط به دوره ایلخانی می‌باشد، باقی‌مانده است (جدول ۲).

جدول ۲: ویژگی و مشخصات سنگ‌مزار گورستان داره‌گرده‌له شهرستان بوکان (نگارندگان، ۱۴۰۴).

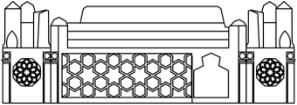
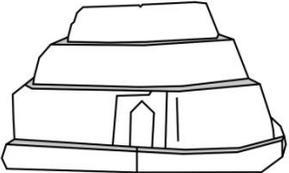
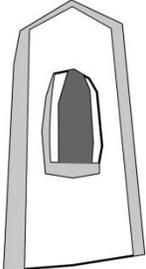
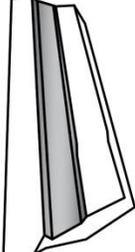
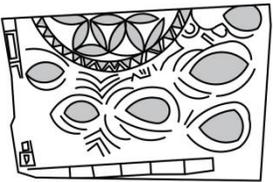
ردیف	تصویر	طرح	ملاحظات
۱			ارتفاع: ۶۹ س. م عرض: ۶۸ س. م ضخامت: ۲۹ س. م نقش: دارای تو رفتگی به شکل محراب

۳. گورستان چاورچین

گورستان چاورچین در حدود ۱/۵ هکتار مساحت دارد و در مسر ارتباطی بُرهان، در بخش مرکزی، در دهستان آختاچی و حد واسط روستاهای چاورچین و قره‌کند قرار گرفته است. این گورستان هنوز مورد استفاده اهالی چاورچین است و پوشش گیاهی آن انبوه و دارای درختانی همچون بوز و بادام است. گورستان چاورچین به دلیل داشتن فرم‌ها و نقش‌مایه‌های منحصر به فرد و داشتن تاریخ فوت یکی از متوفیان به نام «یوسف» به سال ۶۹۴ ق. دارای جایگاه ویژه‌ای در بین گورستان‌های ایلخانی شهرستان بوکان است. در یک دهه اخیر دو نمونه از سنگ‌مزارهای گهواره‌ای و مطابق این گورستان جهت محافظت و جلوگیری از دستبرد آن‌ها توسط سوداگران آثار تاریخی به آرامگاه سرداران مکرری انتقال داده شدند (جدول ۳، ردیف ۱-۲). گورستان چاورچین برای نخستین بار توسط نگارنده مسؤل این نوشتار در اسفند ماه ۱۴۰۳ ش. مورد بررسی قرار گرفت و طی آن سنگ‌مزارهای شاخص دیگری نیز شناسایی گردید و به آرامگاه سرداران مکرری منتقل شدند (جدول ۳، ردیف ۳-۵). به‌علاوه اهالی روستای چاورچین به‌هنگام احداث مسجد جدید روستا از سنگ‌مزارهای منقوش این گورستان در قسمت پی بنا استفاده کرده‌اند (جدول ۳، ردیف ۶). به‌طور کلی گورستان چاورچین دارای سنگ‌مزارهای گهواره‌ای، مطابق و محرابی افراشته با نقش‌مایه‌های کتیبه‌ای، هندسی، محراب (برجسته و تو رفته) و گیاهی است.

جدول ۳: ویژگی و مشخصات سنگ‌مزارهای گورستان چاورچین شهرستان بوکان (نگارندگان، ۱۴۰۴).

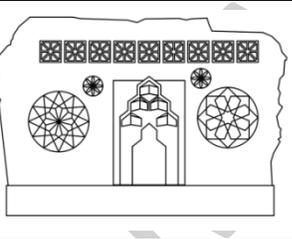
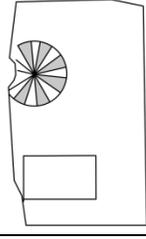
ردیف	تصویر	طرح	ملاحظات
------	-------	-----	---------

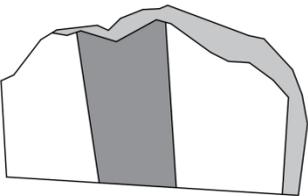
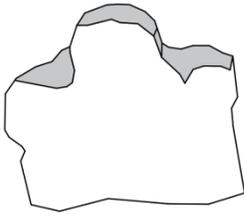
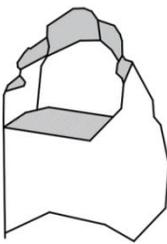
<p>نوع سنگ‌مزار: گهواره‌ای صندوقی ارتفاع: ۹۰ س. م عرض: ۱۵۴ س. م ضخامت: ۳۵ س. م نقش: کتیبه، محراب، هندسی (ستاره، دایره)</p>			<p>۱</p>
<p>نوع سنگ‌مزار: گهواره‌ای مطبق ارتفاع: ۷۲ س. م عرض: ۱۲۰ س. م ضخامت: ۵۳ س. م نقش: محراب</p>			<p>۲</p>
<p>نوع سنگ‌مزار: افراشته محرابی تراش-خورده ارتفاع: ۷۷ س. م عرض: ۲۹ س. م ضخامت: ۱۲ س. م نقش: محراب برجسته</p>			<p>۳</p>
<p>نوع سنگ‌مزار: افراشته محرابی تراش-خورده ارتفاع: ۶۳ س. م عرض: ۳۱ س. م ضخامت: ۱۲ س. م نقش: محراب تورفته</p>			<p>۴</p>
<p>نوع سنگ‌مزار: افراشته محرابی تراش-خورده ارتفاع: ۵۸ س. م عرض: ۳۲ س. م ضخامت: ۹ س. م نقش: -</p>			<p>۵</p>
<p>ارتفاع: ۳۱ س. م عرض: ۴۵ س. م نقش: هندسی و گیاهی بخشی از یک سنگ‌مزار گورستان چاورچین که در پی بنای مسجد جدید استفاده کرده‌اند</p>			<p>۶</p>

۴. گورستان گردی قبران

این گورستان در ضلع جنوبی روستای گردی قبران، در بخش سیمینه و در دهستان آختاچی شرقی واقع شده است. گورستان گردی - قبران بیش از ۲ هکتار مساحت دارد و به سبب تعریض جاده منتهی به داخل روستا به دو بخش شمالی و جنوبی تقسیم شده است. به نظر می‌رسد گورستان در گذشته از مساحت بیشتری برخوردار بوده و امروزه بخش زیادی از آن به دلیل ساخت منازل مسکونی، ایجاد جاده و فعالیت‌های کشاورزی از بین رفته است. گورستان مذکور در حال حاضر نیز در سمت جنوب مورد استفاده اهالی محل است. پوشش گیاهی سطح گورستان انبوه است اما برخلاف گورستان‌های دیگر درختانی همچون بادام و بوز در آن دیده نمی‌شود. در این گورستان آرامگاه «شیخ احمد کور» یکی از بزرگ‌ترین شاعران کردستان متعلق به دوره قاجاریه وجود دارد (افخمی، ۱۳۶۴: ۳۵۱؛ صلح‌جو، ۱۳۹۶: ۱۰۱). آن چنان که از وسعت و فرم سنگ‌مزارها بر می‌آید به احتمال زیاد سابقه قدمت این گورستان به دوره ایلخانی تا زمان حال بر می‌گردد. در جریان بررسی نگارنده **مسئول** سنگ‌مزارهای به فرم گهواره‌ای صندوقی، محرابی افراشته پلکانی و تراش خورده و نخورده با نقش‌مایه‌های هندسی، محراب، ستاره، صلیب و ... برای نخستین بار شناسایی و در این نوشتار معرفی شدند (جدول ۴).

جدول ۴: ویژگی و مشخصات سنگ‌مزارهای گورستان گردی قبران شهرستان بوکان (نگارندگان، ۱۴۰۴).

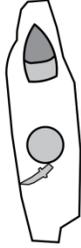
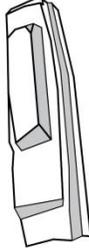
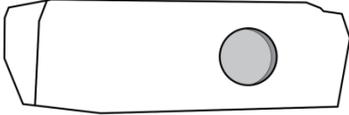
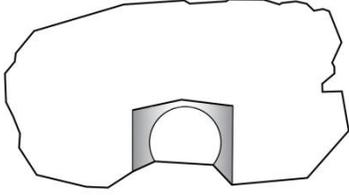
ردیف	تصویر	طرح	ملاحظات
۱			نوع سنگ‌مزار؛ گهواره‌ای صندوقی ارتفاع؛ ۶۷ س. م عرض؛ ۸۸ س. م ضخامت؛ ۲۴ س. م نقش؛ محراب، مقرنس، ستاره، هندسی
۲			نوع سنگ‌مزار؛ افراشته محرابی تراش خورده ارتفاع؛ ۵۲ س. م عرض؛ ۲۹ س. م ضخامت؛ ۱۵ س. م نقش؛ هندسی و شمشه
۳			نوع سنگ‌مزار؛ افراشته محرابی تراش خورده ارتفاع؛ ۱۰۳ س. م عرض؛ ۲۷ س. م ضخامت؛ ۲۰ س. م نقش؛ محراب تودرتو

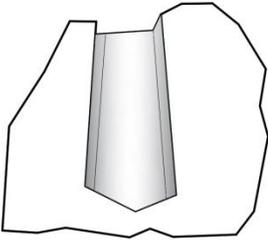
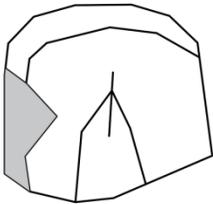
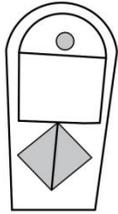
<p>نوع سنگ‌مزار؛ افراشته محرابی تراش خورده ارتفاع: ۷۴ س. م عرض: ۳۲ س. م ضخامت: ۲۱ س. م نقش؛ هندسی (دایره) با صلیب داخل آن</p>			<p>۴</p>
<p>نوع سنگ‌مزار؛ افراشته محرابی تراش خورده ارتفاع: ۳۸ س. م عرض: ۶۰ س. م ضخامت: ۱۵ س. م نقش؛ محراب تو رفته</p>			<p>۵</p>
<p>نوع سنگ‌مزار؛ افراشته محرابی تراش خورده ارتفاع: ۴۹ س. م عرض: ۵۰ س. م ضخامت: ۲۴ س. م نقش؛ -</p>			<p>۶</p>
<p>نوع سنگ‌مزار؛ افراشته محرابی بلکانی ارتفاع: ۳۳ س. م عرض: ۳۴ س. م ضخامت: ۲۱ س. م نقش؛ -</p>			<p>۷</p>

۵. گورستان آغجیوان

گورستان آغجیوان با مساحتی نزدیک به ۲ هکتار در داخل روستای به‌همین نام در بخش سیمینه، در دهستان بهی دهبکری و در ضلع جنوبی قلا بردینه یکی از مهم‌ترین استحکامات دفاعی دولت ماننا واقع شده است. گورستان آغجیوان از مهم‌ترین گورستان‌های تاریخی است که تاکنون در مطالعات باستان‌شناختی شهرستان بوکان ناشناخته مانده بود. این گورستان برای اولین بار توسط نگارنده **مسئول** در بهن ماه ۱۴۰۳ ش. مورد مطالعه قرار گرفت. گورستان آغجیوان دارای پوشش گیاهی غنی و درختان کهن‌سال بوز است که در سال‌های اخیر به سبب کمبود بارندگی خشک شده‌اند. آن‌چنان که پیداست در زیر این درختان کهن‌سال مزار شخصیتهایی آئینی وجود داشته که اکنون اطلاعات چندانی درباره آن در دست نیست. به‌طور کلی در جریان بررسی این گورستان سنگ‌مزارهای محرابی افراشته، گهواره‌ای مطبق و تخت با نقش‌مایه‌های هندسی، ابزار و ادوات جنگی از جمله خنجر و محراب شناسایی گردید (جدول ۵).

جدول ۵: ویژگی و مشخصات سنگ‌مزارهای گورستان آغجیوان شهرستان بوکان (نگارندگان، ۱۴۰۴).

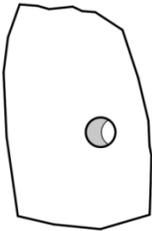
ردیف	تصویر	طرح	ملاحظات
۱			نوع سنگ‌مزار؛ افراشته ارتفاع؛ ۱۹۲ س. م عرض؛ ۴۶ س. م ضخامت؛ ۱۸ س. م نقش؛ هندسی، ادوات جنگی (خنجر)
۲			نوع سنگ‌مزار؛ گهواره‌ای مطبق ارتفاع؛ - عرض؛ ۱۴۰ س. م ضخامت؛ ۳۱ س. م نقش؛ -
۳			نوع سنگ‌مزار؛ افراشته محرابی تراش خورده ارتفاع؛ ۱۳۲ س. م عرض؛ ۴۶ س. م ضخامت؛ ۱۴ س. م نقش؛ هندسی
۴			نوع سنگ‌مزار؛ افراشته محرابی تراش خورده ارتفاع؛ ۱۴۰ س. م عرض؛ ۴۰ س. م ضخامت؛ ۲۳ س. م نقش؛ ادوات جنگی (خنجر)
۵			نوع سنگ‌مزار؛ افراشته محرابی تراش خورده ارتفاع؛ ۳۲ س. م عرض؛ ۶۰ س. م ضخامت؛ ۲۲ س. م نقش؛ دارای تو رفتگی به شکل محراب

<p>نوع سنگ‌مزار؛ گهواره‌ای تخت طول؛ - عرض؛ ۶۰ س. م ضخامت؛ - نقش؛ دارای تو رفتگی به پهنای ۱۹ س. م</p>			<p>۶</p>
<p>نوع سنگ‌مزار؛ افراشته محرابی تراش خورده ارتفاع؛ ۴۳ س. م عرض؛ ۴۹ س. م ضخامت؛ ۲۰ س. م نقش؛ دارای خطوطی به شکل محراب</p>			<p>۷</p>
<p>نوع سنگ‌مزار؛ افراشته محرابی تراش خورده ارتفاع؛ ۹۴ س. م عرض؛ ۳۸ س. م ضخامت؛ ۱۲ س. م نقش؛ هندسی</p>			<p>۸</p>

۶. گورستان پیرولی باغی

گورستان پیرولی باغی در ضلع شرقی روستای به همین نام، در بخش سیمینه و در دهستان آختاچی محالی واقع شده است. این گورستان بیش از نیم هکتار مساحت دارد و به وسیله زمین‌های کشاورزی احاطه شده است. نام گورستان از شخصیتی آئینی به نام «پیرولی»^۲ گرفته شده که اطلاعات چندانی در ارتباط با ایشان در دست نیست. در سطح گورستان درختانی وجود دارد که به سبب کمی بارندگی در چند دهه گذشته خشک شده‌اند و پوشش گیاهی آن نیز غنی است به گونه‌ای که بیشتر سنگ‌مزارها به دلیل انباشت هر ساله علف‌زارها بر روی هم در دل زمین دفن شده‌اند. در جریان بررسی گورستان پیرولی باغی تنها یک سنگ‌مزار محرابی تراش-خورده با حفره‌ای در آن مشابه نمونه‌های حاجی‌کند و کهنه‌ده قاضی شهرستان مهاباد شناسایی شد (سلیمی و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۲۰) و جهت محافظت از آن به آرامگاه سرداران مکرری بوکان انتقال داده شد (جدول ۶).

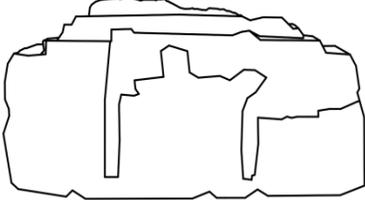
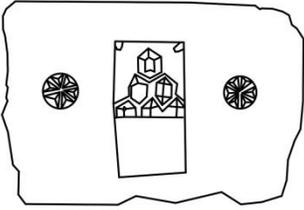
جدول ۶: ویژگی و مشخصات سنگ‌مزار گورستان پیرولی باغی شهرستان بوکان (نگارندگان، ۱۴۰۴).

ملاحظات	طرح	تصویر	ردیف
<p>نوع سنگ‌مزار؛ محرابی افراشته تراش خورده ارتفاع؛ ۶۶ س. م عرض؛ ۳۶ س. م ضخامت؛ ۱۵ س. م نقش؛ وجود حفره‌ای به ضخامت ۱۵ سانتی‌متر و قطر ۷ سانتی‌متر</p>			<p>۱</p>

۷. گورستان شیخ صوفی

گورستان شیخ صوفی یا شیخ صفی در ضلع جنوب شرقی روستای آلی کند، در بخش سیمینه و در دهستان آختاچی شرقی و همچنین در نزدیکی محوطه باستانی «عربلو» واقع شده است. گورستان مذکور در حال حاضر نیز مورد استفاده اهالی محل و دارای پوشش جنگلی از نوع درختان بوز با انبوه پوشش گیاهی است. شیخ صوفی^۴ نام شخصیت آئینی است که به توصیه بوداق سلطان بنیان‌گذار شهر مهاباد در روستای آلی کند رحل اقامت می‌گزیند (سلیمی و محمودنژاد، ۱۳۹۸: ۳۷) و همچنین این روستا در زمان بوداق سلطان از موقوفه‌های مسجد سور مهاباد بوده است (خلیلی و یوسفی، ۱۳۹۵: ۱۸۲). سنگ‌مزارهای شیخ صوفی بتاریخ ۱۱۰۵ ق. (محمدپور، ۱۳۸۹: ۲۰) سابقه قدمت این گورستان را به دوران صفویه همزمان با سلطنت شاه سلیمان (۱۰۷۷-۱۱۰۵ ق.) می‌رساند (سرفراز و آوزرمانی، ۱۳۸۸: ۲۶۱). آن چنان که گفته شد این گورستان اکنون در حدود ۳ هکتار مساحت دارد و به احتمال زیاد در دهه‌های گذشته بیشتر از این بوده چرا که فعالیت‌های کشاورزی اهالی سبب تعرض به این گورستان تاریخی و تخریب و پراکنده شدن سنگ‌مزارها شده است. به گونه‌ای که سنگ‌مزارها را شکسته و از آن‌ها در ساخت فضاهای مسکونی داخل روستا استفاده کرده‌اند. در جریان بررسی گورستان شیخ صوفی توسط نگارنده **مسئول** هیچ سنگ‌مزاری که تعلق آن به دوران قبل از صفویه باشد، یافته نشد اما خوشبختانه با مشاهده سه سنگ‌مزار از جمله بخش‌های از یک سنگ‌مزار مطبق و صندوقی (مشابه سنگ‌مزار صندوقی گردی قبران) و همچنین گهواره‌ای سالم در محدوده داخل روستا روشن گردید که سابقه قدمت گورستان آلی کند حتی به قبل از عصر صفویه و از جمله دوران ایلخانی بر می‌گردد. سنگ‌مزارهای اخیر در فروردین ماه ۱۴۰۴ ش. جهت محافظت به آرامگاه سرداران مکرری در مرکز شهر بوکان منتقل شدند (جدول ۷).

جدول ۷: ویژگی و مشخصات سنگ‌مزارهای گورستان شیخ صوفی آلی کند شهرستان بوکان (نگارندگان، ۱۴۰۴).

ردیف	تصویر	طرح	ملاحظات
۱			نوع سنگ‌مزار؛ گهواره‌ای مطبق ارتفاع؛ ۶۱ س. م عرض؛ ۱۱۵ س. م ضخامت؛ بیشترین ۲۵ س. م و کم‌ترین ۸ سانتی‌متر نقش؛ محراب و کتیبه با مضمون سوره توحید
۲			نوع سنگ‌مزار؛ به احتمال زیاد همانند نمونه گردی قبران بخشی از یک سنگ‌مزار گهواره‌ای صندوقی است ارتفاع؛ ۶۹ س. م عرض؛ ۶۸ س. م ضخامت؛ ۲۹ س. م نقش؛ محراب با مقرنس، با ستاره شش‌پر

بحث و تحلیل

تاکنون بررسی باستان‌شناختی منسجمی که منجر به شناسایی و معرفی آثار دوران اسلامی از جمله دوران ایلخانی در شهرستان بوکان شود، به عمل نیامده است. این در حالی است که با اتکاء به منابع نوشتاری (همدانی، ۱۳۳۸؛ توکلی بن اسمعیل بزار، ۱۳۷۳) و داده‌های باستان‌شناختی همچون سنگ‌مزارها منطقه بوکان در دوره ایلخانی به لحاظ سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده است.

تحلیل تاریخی

جریان رودخانه‌های زرينه‌رود و سيمينه‌رود و شعبه‌های مختلفی از آن‌ها در شهرستان بوکان به همراه هوای مطبوع، خاک حاصل‌خیز، پوشش گیاهی و جانوری غنی و همچنین موقعیت مناسب ارتباطی سبب شده که گروه‌های مختلف انسانی از قدیمی‌ترین ازمنه در این بخش از ایران و کردستان سکونت اختیار کنند. از صدر اسلام و قرون اولیه منطقه بوکان، به موجب عدم فعالیت‌های منسجم باستان‌شناختی اطلاعات چندانی وجود ندارد. به نظر می‌رسد منطقه بوکان همراه با دیگر نقاط سرزمین آذربایجان در سال ۲۰ ق. به تصرف سپاه اعراب درآمد (بلاذری، ۱۳۶۷: ۴۵۸). به علاوه شواهد مکتوب نشان از شکل‌گیری حکومت‌های محلی مانند «روادیان» و «صدقه» در بخش اعظم سرزمین آذربایجان و جنوب دریاچه ارومیه دارند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۸۵). در دوره ایلخانیان، به دلیل انتخاب مراغه به عنوان پایتخت و نزدیکی آن به بوکان، حضور مغولان در این منطقه به خوبی احساس می‌شود (Minorsky: 1957:58-81). به گونه‌ای که کرانه‌های رودخانه جغتو^۵ از محل‌های مطلوب زمستانی (قشلاق) مغولان بوده است (مینورسکی، ۱۳۷۹: ۱۶) و همچنین محل مناسبی برای چراگاه احشام و اسکان قبایل مختلف مغول بوده است (همدانی، ۱۳۳۸: ۷۷؛ منشی، ۱۳۷۷: ۱۳۴۱؛ مینورسکی، ۲۰۰۶: ۴۴؛ ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۰). پادشاهان ایلخانی مانند هلاکو و آباخان در کنار این رودخانه اقدام به احداث عمارت و زمستان را در کنار آن سپری می‌کردند (اقبال، ۱۳۸۸: ۱۹۸-۲۰۰). همچنین کرانه‌های رودخانه زرينه‌رود در سال‌های ۷۳۶ و ۷۴۰ ق. محل نزاع آریاگون و امیرعلی پادشاه و ایلخانان رقیبی همچون سلیمان‌خان و شاه جهان تیمورخان بوده است (همان، ۳۵۸؛ سرفراز و آوزرمانی، ۱۳۸۸: ۲۲۴). صفویه‌الرضا که به سال ۷۵۹ ق. و بعد از مغولان به رشته تحریر درآمد اطلاعات ارزشمندی در ارتباط با سرزمین بوکان در قرن ۸ ق. ارائه می‌دهد. با اتکاء به نوشتار مذکور شهرستان بوکان بخشی از ولایت‌های جغتو، تغاتو و از همه مهم‌تر ترغای با چهارصد پاره دیه بوده که شیخ صفی‌الدین اسحق اردبیلی جد پنجم شاه اسماعیل صفوی از آن دیدن کرده است (توکلی بن اسمعیل بزار، ۱۳۷۳: ۳-۱۱۰۸). ابن بزّاز از شخصی به نام مولانا خضر در جغتو و از مذهب ترغانیان با عنوان حنفی (همان، ۳۸۵-۹۹۱) یکی از فرقه‌های چهارگانه اهل تسنن یاد کرده است که نشان می‌دهد مردم منطقه ایل تیمور و ترغی بوکان در قرون میانه اسلامی پیرو مذهب حنفی بوده‌اند. ترغی اکنون روستایی است که در غرب شهرستان بوکان واقع و دارای بارزترین برجستگی کردستان مکرری با ارتفاع ۲۲۲۰ متر است (دومرگان، ۱۳۳۹: ۱۳۲). جدا از اهمیت این منطقه در دوره ایلخانیان (توکلی بن اسمعیل بزار، ۱۳۷۳: ۱۱۰۸)، داده‌های باستان‌شناختی همچون سفال، دیوارهای سنگی طویل معروف به کانی‌سنگران و کتیبه از ایشپوینی متعلق به پادشاه اورارتو (Salvini & Dara, 2019: 69-81) و همچنین کتاب «شرفنامه» (بدلیسی، ۱۳۷۷: ۲۹۶) مربوط به عصر صفویه نشان از اهمیت و جایگاه این منطقه از بوکان و از جمله کوه ترغی^۶ در مطالعات باستان‌شناختی ایران در هزاره اول ق. م، دوران تاریخی و اسلامی (ایلخانی و صفویه) دارد. قسمت اعظم شهرستان بوکان تحت تأثیر رودخانه‌های زرينه‌رود و سيمينه‌رود و شعبات مختلف آن‌ها است که باعث پوشش گیاهی غنی و به تبع چراگاه مناسبی برای احشام مهاجران تازه‌وارد از جمله مغولان بوده و همچنین جلگه‌ها و دشت‌های پهناور پیرامون این رودخانه‌ها محل مطلوبی برای کشاورزی بوده و بی‌مسما نیست که به شهرستان بوکان لقب انبار غله^۷ کردستان داده‌اند (خلیلی‌عراقی، ۱۳۲۸: ۱۸۷). در دوران ایلخانی، مغولان قسمت اعظم مناطق بوکان از جمله مناطق مرکزی، شرقی و غربی بوکان را در امتداد رودخانه‌های زرينه‌رود و سيمينه‌رود برای یافتن چراگاه و زمین‌های زارعی جهت برقراری سیستم اقطاع^۸ در نوردیدند (پطروشفسکی و همکاران، ۱۳۶۶: ۴۶) چرا که اسامی نواحی، رودخانه‌ها، کوه‌ها و روستاهای همچون آختاچی^۹، ایل تیمور، جغتو، تغتو، ترغی و بهی^{۱۰} مبین نفوذ و حضور دراز مدت ایلخانیان بر منطقه بوکان بوده است

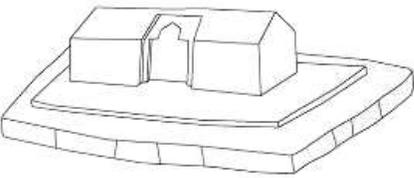
(مینورسکی، ۲۰۰۶: ۴۶). این در حالی است که مغولان موفق به تسخیر مناطق کوهستانی جنوب غرب بوکان^{۱۱} و شهرستان سردشت نشده‌اند چرا که در این مناطق اسامی مکان‌های جغرافیایی گُردی (ایرانی) و بیشتر به حالت باستانی خود باقی‌مانده‌اند (همان، ۶۰). همچنین بر اساس سنگ‌مزار کتیبه‌دار چاورچین به سال ۶۹۴ ق. احتمالاً حاکمان و خوانینی از طرف دستگاه حکومت ایلخانی در مراغه منطقه بوکان را اداره می‌کردند. به‌علاوه تاریخ ماریابالاها اثر پاتریار نسطوری‌ها (۱۳۱۷-۱۲۸۱ م.) از اهمیت بازرگانی مهم منطقه در عصر مغولان بحث می‌کند (مینورسکی، ۲۰۰۷: ۱۰۱). به‌احتمال زیاد مغولان در فصول سرد از کرانه‌های زربینه‌رود و سیمینه‌رود و در فصول گرم سال از مناطق کوهستانی مانند آختاچی و ایل تیمور و از جمله ترَغه به‌عنوان مناطق بیلاقی استفاده می‌کردند و هر کدام از گورستان‌های حاجی کند، داره‌گرده‌له، چاورچین، گردی‌قبران، پیرولی‌باغی، شیخ‌صوفی و آغجیوان نیز در دشت‌ها و نزدیک به قلعه تاریخی ترَغه و کرانه‌ها و شعبات رودخانه‌های زربینه‌رود و سیمینه‌رود واقع شده‌اند.

تحلیل فرم سنگ‌مزارها

با توجه به آداب و رسوم تدفین در کردستان مُکریان از گذشته‌های دور هر گور دارای سه سنگ‌مزار، دو سنگ‌مزار عمودی در دو طرف که «کیل» نامیده می‌شدند و حدود گور را مشخص می‌کردند و یک سنگ‌مزار افقی که به آن «تات» می‌گفتند (صمدی، ۱۳۷۷: ۴۲۳). در یک تقسیم‌بندی کلی می‌توان سنگ‌مزارهای ایلخانی شهرستان بوکان را در دو گروه عمودی و افقی دسته‌بندی کرد (جدول ۸). سنگ‌مزارهای عمودی گورستان‌های حاجی کند، چاورچین و آغجیوان بوکان به‌اشکال افراشته، محرابی افراشته و تراش نخورده هستند. ارتفاع سنگ‌مزارهای افراشته منطقه بوکان به‌دلیل جایگاه اجتماعی متوفیان متفاوت است. در زبان سورانی منطقه مُکریان به این سنگ‌مزارها «کیل» می‌گویند (سلیمی و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۲۶) و گاه‌ها در مناطق دیگر ایران به «میل» نیز معروف هستند و بیشتر در مناطق سنی مذهب ایران مرسوم هستند. سابقه قرار دادن سنگ‌افراشته در کنار گور در منطقه شمال غرب ایران به عصر مفرغ جدید و عصر آهن I بر می‌گردد (ستارنژاد و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۷۱). سنگ‌مزارهای محرابی افراشته و تراش نخورده از دیگر سنگ‌مزارهای عمودی گورستان‌های ایلخانی شهرستان بوکان هستند که اکثراً در دو جهت شرقی و غربی که ارتفاع و ضخامت آن‌ها نیز متفاوت هستند، قرار داده شده‌اند. سنگ‌مزارهای محرابی افراشته دارای نقش‌مایه‌های منحصربه‌فردی هستند با این حال سنگ‌مزارهای تراش نخورده عاری از نقش‌مایه هستند. سنگ‌مزارهای گهواره‌ای نوع صندوقی، مطبق و تخت نیز از نوع سنگ-مزارهای افقی گورستان‌های ایلخانی بوکان محسوب می‌شوند و به‌ترتیب از چهار گورستان شیخ‌صوفی، چاورچین، آغجیوان و گردی-قبران از این نوع سنگ‌مزارها شناسایی شده است. سنگ‌مزارهای گهواره‌ای از دو بخش بدنه و برجستگی فوقانی تشکیل شده‌اند. بخش بدنه یا پایه قسمت اصلی سنگ‌مزار را تشکیل می‌دهد به گونه‌ای که بیشترین آرایه‌ها نیز بر روی این قسمت ایجاد می‌شود. قسمت فوقانی هم به‌صورت پیوسته و متصل به بدنه تراشیده می‌شوند (ستارنژاد و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۶۸). سنگ‌مزارهای گهواره‌ای از نظر اشکال مختلف پایه، بخش فوقانی و نحوه ترکیب‌بندی با همدیگر تفاوت‌های دارند و به‌طور کلی می‌توان آن‌ها را به گونه‌های گهواره‌ای تخت، صندوقی و مطبق تقسیم‌بندی نمود (موسوی‌کوهپیر و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۳۶-۱۳۷). سنگ‌مزارهای گهواره‌ای عموماً متعلق به سده‌های ۶ تا ۱۰ ه. ق (اواخر سلجوقی- صفوی) و غالباً مربوط به مقابر عرفا، شعرا و شخصیت‌های مذهبی جامعه بوده‌اند (ستارنژاد و همکاران، ۱۴۰۰: ۹۷). پس می‌توان گفت که در گورستان‌های ایلخانی شهرستان بوکان شخصیت‌های سیاسی، مذهبی و آئینی برجسته‌ای همچون یوسف فرزند حاجی‌بن جمع دفن شده‌اند و به احتمال زیاد در معادلات فرهنگی و سیاسی آن روزگار منطقه بوکان نقش مهمی بازی کرده‌اند. سنگ‌مزارهای عمودی و افقی ایلخانی بوکان را می‌توان با سنگ‌مزارهای منطقه مُکریان از جمله گورستان‌های بوداق سلطان، تاقه‌دار و اطمیش‌علیا مهاباد (سلیمی و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۴۰-۲۰۳)، شیخ‌وسو ترجان سقز (سلیمی و همکاران، ۱۴۰۰: ۳۵۴-۳۲۷)، باغچه‌بهی و ارمنی‌بلاغی بوکان (سلیمی و همکاران، ۱۴۰۳: ۱۱۳-۹۱؛ سلیمی و صلح‌جو، ۱۴۰۰: ۱۴۰-۱۲۹) و مناطق دیگر ایران همچون سنگ‌مزارهای افراشته خالدنی استان گلستان (نجفی، ۱۴۰۲: ۱۹۵-۲۱۳)، بیجار کردستان (نیک‌زاد و کناری، ۱۳۸۴: ۳۸۴) و سنگ‌مزارهای موجود در موزه فلک‌الافلاک لرستان مقایسه کرد (فرزین، ۱۳۸۴: ۹۴).

وجود چهار قبه در جوانب سنگ‌مزار صندوقی گورستان چاورچین همانند نمونه‌های شناسایی شده در موزه فلک‌الافلاک لرستان به احتمال زیاد متعلق به پیروان مذهب اهل تسنن باشد و نقش چهار قبه به نشان از چهار خلیفه نقش شده باشد (موسوی کوهپیر، ۱۳۹۴: ۱۴۸).

جدول ۸: مطالعه تطبیقی سنگ‌مزارهای ایلخانی شهرستان بوکان با آثار فرهنگی مَکریان و دیگر مناطق ایران (نگارندگان، ۱۴۰۴).

ردیف	تصویر سنگ‌مزارهای ایلخانی بوکان	تصویر قابل مقایسه	مورد قابل مقایسه	قدمت مورد قابل مقایسه
۱			سنگ‌مزارهای افراشته گورستان شیخ‌بال اطمیش‌علیا مهاباد	ایلخانی
۲			موزه فلک- الافلاک لرستان	سلجوقی
۳			گهواره‌ای مطبق گورستان امامزاده عقیل بیجار	سلجوقی- ایلخانی
۴			گهواره‌ای تخت روستای خانقاه شهرستان هریس آذربایجان شرقی	نامشخص

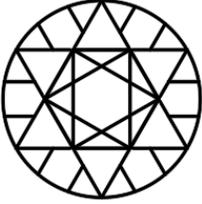
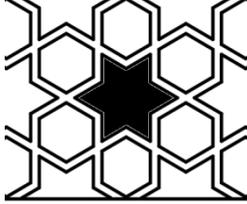
-	سنگ‌مزارهای افراشته خالدنی استان گلستان			۵
---	--	---	---	---

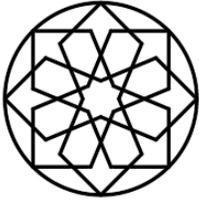
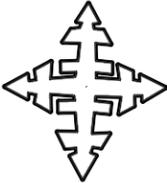
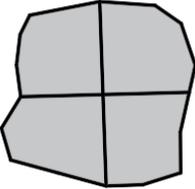
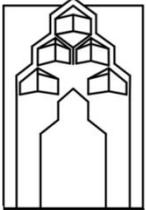
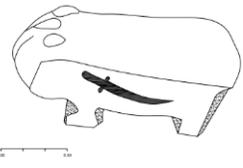
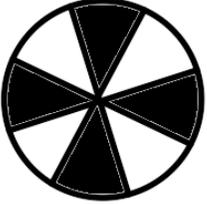
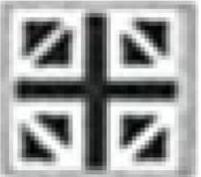
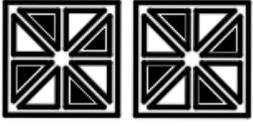
تحلیل نقش مایه سنگ‌مزارها

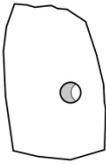
به‌طور کلی بر سنگ‌مزارهای ایلخانی شهرستان بوکان آرایه‌های انتزاعی و هندسی، نمادین، ابزارآلات جنگی، گل و ستاره هشت‌پر و چندپر، محراب، مقرنس و کتیبه نقش شده است. اشکال انتزاعی و هندسی به‌صورت دایره، مثلث، لوزی، مربع، محراب، مقرنس، صلیب (نمادین)، ستاره و حفره‌های مدور ترسیم شده‌اند (جدول ۹). نقوش هندسی متداول‌ترین آرایه بر سنگ‌مزارهای ایلخانی شهرستان بوکان است. از آرایه هندسی و مشتقات آن به‌عنوان دومین نوع نقوش هنر اسلامی یاد می‌برند. قدر مسلم اینکه نقوش هندسی با هماهنگی و احساس وحدت همراه با مضامین معنوی کتیبه‌ها، پیام‌های معنوی و روحانی ارزشمندی را نشان می‌دهند که نه تنها در روح و اندیشه بیننده رسوخ می‌کند، بلکه در کنار یک‌دیگر ترکیب‌های بی‌نظیری را پدید می‌آورند که به لحاظ زیبایی-شناختی حائز اهمیت است (فراست، ۱۳۸۵: ۲۵). شرق‌شناسان نقوش هندسی چند ضلعی‌های بافته شده در هم را بیان عارفانه جمال متعال دانسته‌اند که روح را به تأمل موجود و جذب می‌خواند (مهرداد، ۱۳۹۳: ۱۷۳). نقش دایره بر روی سنگ‌مزارهای آغ‌جیوان و گردی‌قبران قابل مشاهده است. دایره نماد تقدس، کمال و بی‌نهایت است و انسان‌ها برای نشان دادن مفهوم جاودانگی از آن استفاده می‌کردند (Akishev, 2002: 348). میرچا الیاده دایره زدن را به گونه‌ای رمزی، ایمنی‌بخش و مانع از هجوم ارواح خبیثه می‌داند (دوبوکور، ۱۳۷۶: ۹۳). مثلث با سه ضلع که نماد تولد، رشد و مرگ است (پروین، ۱۳۹۵: ۶۲) بر سنگ‌مزارهای گهواره‌ای گردی‌قبران و چاورچین به‌اشکال ساده و درهم تنیده همچون نقش ستاره شش‌پر و هشت‌پر ایجاد شده که مشابه آن بر روی سکه‌های آباقاخان و ابوسعیدخان (جباری و علویان، ۱۴۰۳: ۱۲۸) و همچنین سردر ایوان شرقی مجموعه شیخ شهاب‌الدین اهری نیز دیده می‌شود (کاظم-پور و همکاران، ۱۳۹۹: ۷۹). مربع از دیگر نقش‌مایه‌های هندسی موجود بر سنگ‌مزارهای حاجی‌کند، گردی‌قبران و چاورچین است. این شکل هندسی بیش از هر شکل دیگر و به‌عنوان جهانی‌ترین صورت در زبان نمادها به کار گرفته شده (پروین، ۱۳۹۵: ۶۳) و نمادی از زمین در برابر آسمان و شکلی است ایستا و ثبات‌گرا که اضلاع و زوایای برابر آن احساسی از سکون، استحکام، حصار، منزل، کمال و استقرار بر می‌انگیزد (هوهنه‌گر، ۱۳۷۳: ۹۸). دو لوزی به‌صورت برجسته و در هم‌تنیده از دیگر نقوش هندسی سنگ-مزارهای ایلخانی حاجی‌کند و آغ‌جیوان شهرستان بوکان است. این آرایه بر سنگ‌مزارهای گورستان تاقه‌دار مهاباد که در بازه زمانی صفویه تاریخ‌گذاری شده‌اند، نیز دیده می‌شود (سلیمی و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۱۴). حفره‌ای مدور موجود بر سنگ‌مزارهای حاجی‌کند و پیرولی باغی بر سنگ‌مزار گورستان کهنه‌ده‌قاضی شهرستان مهاباد که در بازه زمانی قرون میانی اسلامی تاریخ‌گذاری شده نیز قابل رؤیت است. در گذشته اهالی منطقه مکرران جهت شفای امراض کودکان به این حفره‌ها پارچه می‌بستند (همان، ۲۲۰). محراب با مقرنس بر بالای آن و به‌صورت ساده از نقش‌مایه‌های منحصر به فردی است که بر سنگ‌مزارهای چاورچین، شیخ‌صوفی، گردی‌قبران، آغ‌جیوان، داره‌گرده‌له و حاجی‌کند قابل مشاهده است. بهترین نمونه از محراب‌ها در معماری ایران دوران اسلامی متعلق به دوران ایلخانی هستند و از این دوره حدود سی‌ویک محراب باقی‌مانده است (ویلبر، ۱۳۶۵: ۸۰). این عنصر تزئینی جدا از معماری (معروفی-

اقدام و حاجی‌زاده، ۱۳۹۹: ۱۳۶) بر روی سکه‌های ابوسعید نیز دیده می‌شود (جباری و علویان، ۱۴۰۳: ۱۲۸). شمشیر یا خنجر تنها ادوات جنگی هستند که فقط بر سنگ‌مزارهای آغجیوان قابل رؤیت است. نقوشی نظیر شمشیر و خنجر به مفاهیمی نظیر قدرت و شجاعت یا جنسیت صاحبان قبر اشاره دارند (نیکنامی و دیگران، ۱۳۹۶: ۸۹) مشابه این نقش‌مایه در منطقه مکریان بر روی شیر سنگی میراث فرهنگی شهرستان مهاباد نیز دیده می‌شود (سلیمی و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۲۴). نقوش گل هشت‌پر یا چند پر موجود بر سنگ‌مزارهای حاجی‌کند و گردی‌قبران در معماری ایران سابقه کهن دارد (پوپ، ۱۳۸۷: ۷۷۱) با این حال مشابه این نقش‌مایه‌ها بر روی گچ‌بری‌های امام‌زاده فضل‌بن سهل آوه شهرستان ساوه (لشکری، ۱۳۹۶: ۹۸-۹۹) و سنگ‌مزار توقیفی اطمینش‌علیا مهاباد محفوظ در آرامگاه سرداران مکرری بوکان که متعلق به دوره ایلخانی هستند و همچنین سنگ‌مزار محمدصالح ابن‌صفی موجود در موزه مردم‌شناسی مهاباد مربوط به دوره صفویه (سلیمی و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۲۴) دیده می‌شوند. نقوش نمادین به‌صورت چلیپا آرایه روی سنگ‌مزارهای حاجی‌کند و گردی‌قبران بوکان است. گفته شده که این نقش در تمامی شرایط سمبل خوش‌شانسی، اتفاق و آرزوهای خوب و طول عمر دانسته شده است (یاحقی، ۱۳۷۵: ۲۷۹). این نقش در دوره اسلامی با تزئین آرامگاه‌ها به‌عنوان نماد روح درآمد به این معنی که به متوفی حیات دوباره خواهد بخشید (حسن، ۱۳۶۸: ۴۶). در دوره ایلخانی همانند ادوار قبل از این نقش علاوه بر جنبه نمادین در مناره‌ها و محراب‌ها از آن در قالب کاشی‌های بزرگ به شکل چلیپا برای تزئین و ساخت دیوار بناهای این دوره و از جمله کاخ‌ها استفاده می‌کردند (رضالو و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۱). نمونه مشابه نقش‌مایه نمادین و چلیپا در سنگ‌مزارهای حاجی‌کند و گردی‌قبران بوکان از آوه شهرستان ساوه (لشکری و همکاران، ۱۳۹۳: ۴۲)، گنبد کبود (میرزایی‌مهر و حسن‌زاده مقدم، ۱۴۰۱: ۸۷) و مساجد این دوره (رضالو و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۱) شناسایی شده‌اند. در میان سنگ‌مزارهای ایلخانی بوکان تنها دو سنگ‌مزار منقوش به کتیبه هستند و آن نیز مربوط به سنگ‌مزار گهواره‌ای شکل گورستان چاورچین و شیخ‌صوفی است. بر روی سنگ‌مزار صندوقی گورستان چاورچین در داخل کادری به‌شکل محراب کتیبه با این مضمون «... ج الی رحمه الله تعالی یوسف بن‌حاجی بن‌جمع فی تاریخ سنه اربع و تسعین و ستمایه کل من علیها فان و یبقی وجه ربک ذوالجلال و الاکرام» نوشته شده که نشان می‌دهد یوسف نامی پسر حاجی بن‌جمع در سال ۶۹۴ ق. در چاورچین حدفاصل رودخانه سیمینه‌رود و قلعه تاریخی ترغه فوت نموده است و به احتمال زیاد از بزرگان سیاسی یا مذهبی منطقه بوکان در آغاز حکومت غازان خان (۶۹۴-۷۰۲ ه) و قبل از آن در زمان گیخاتو (۶۹۰-۶۹۴ ه) و بایدو (۶۹۴ ه) بوده است. به‌علاوه بر سنگ‌مزار مطبق شیخ صوفی آلی‌کند نیز در داخل یک محراب تنها بخش کمی از سوره توحید (لم یولد و لم یکلھو کفوا احد) باقی‌مانده است. به‌طور کلی هر کدام از نقش‌مایه‌های موجود می‌توانند اطلاعات ارزشمندی در اختیار پژوهش‌گران قرار دهند و منبع مهمی برای تاریخ‌گذاری نسبی سنگ‌مزارهای مورد مطالعه باشند.

جدول ۹: مقایسه نقش‌مایه‌های موجود بر سنگ‌مزارهای ایلخانی شهرستان بوکان با دیگر عناصر فرهنگی دوره ایلخانیان (نگارندگان، ۱۴۰۴).

ردیف	تصویر نقش‌مایه سنگ‌مزارهای ایلخانی بوکان	تصویر نقش‌مایه مورد مطالعه	نوع یافته	مآخذ
۱			سکه‌های ایلخانی	جباری و علویان، ۱۴۰۳: ۱۲۸
۲			سکه‌های ایلخانی	جباری و علویان، ۱۴۰۳: ۱۲۸

کاظم پور و همکاران، ۱۳۹۹: ۷۹	سردر ایوان شرقی مجموعه شیخ شهاب‌الدین اهری			۳
لشکری و همکاران، ۱۳۹۳: ۴۲	کاشی زرین فام آوه به شکل صلیب			۴
میرزایی مهر و حسن زاده مقدم، ۱۴۰۱: ۸۷	گره چینی به شکل صلیب در گنبد کبود			۵
معروفی اقدم و حاجی زاده، ۱۳۹۹: ۱۳۶	مقرنس کاری سردر ورودی گنبد غفاریه			۶
سلیمی و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۲۴	نقش خنجر بر سنگ مزار تندیس‌وار (شیر سنگی) میراث فرهنگی مهاباد			۷
لشکری، ۱۳۹۶: ۹۹	نقش گل هشت پر در گچ برهای امامزاده فضل بن سهل آوه			۸
لشکری، ۱۳۹۶: ۹۸	نقش گل چند پر بر روی گچ- برهای امامزاده فضل بن سهل آوه			۹
رضالو و همکاران، ۱۳۹۲: ۲۱	توبی‌های گچی ته آجری مساجد دوره سلجوقی و ایلخانی			۱۰

<p>سلیمی و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۲۰</p>	<p>سنگ‌مزار روستای کهنه‌ده قاضی مهاباد با حفره‌ای مدور بر روی آن</p>			<p>۱۱</p>
-----------------------------------	--	---	---	-----------

نتیجه‌گیری

بخش‌های از میان رودخانه‌های سیمینه‌رود و زرینه‌رود که اکنون منطبق بر جغرافیای شهرستان بوکان است در ادوار مختلف گذشته و از جمله عصر ایلخانیان به سبب منابع آب کافی، خاک حاصل‌خیز، هوای مطلوب، موقعیت مناسب ارتباطی، پوشش گیاهی و جانوری غنی مورد توجه گروه‌های مختلف انسانی بوده است. انتخاب شهر مراغه به‌عنوان پایتخت در دوره ایلخانیان سبب شد تا مغولان جهت دستیابی به منابع اقتصادی بیشتر و برقراری سیستم اقطاع حضور پر رنگی در پهن‌دشت‌ها و کرانه‌های اطراف رودخانه‌های سیمینه‌رود و زرینه‌رود داشته باشند. به‌طوری که وجه تسمیه کوه‌ها، رودخانه‌ها، روستاها و نواحی منطقه مورد مطالعه نشان دهنده درستی این ادعا است. منابع نوشتاری همچون صفوه‌الصفاء، جامع‌التواریخ و تاریخ ماریابالاها نشان می‌دهند که منطقه بوکان و حوضه جنوب دریاچه ارومیه در عهد مغولان دارای اهمیت کشاورزی، بازرگانی و سیاسی قابل توجهی بوده است. جدا از ولایت‌های جغتو و تغاتو که می‌تواند شامل بخش‌های از بوکان در عصر مغولان باشد. یکی از مراکز مهم سیاسی منطقه بوکان در دوره ایلخانیان ولایتی به‌نام ترغای بوده که مشتمل بر چهارصد پاره دیه بوده است. علاوه بر منابع نوشتاری که جایگاه قلعه و ناحیه ترغای را در مطالعات باستان‌شناختی ایران در عصر ایلخانی و صفویه گوشزد می‌کنند. شواهد باستان‌شناسی نیز اهمیت منطقه را در هزاره اول ق. م و دوران تاریخی نشان می‌دهند. جدا از منابع مکتوب و زبان‌شناختی همچون وجه تسمیه مکان‌های جغرافیایی، داده‌های باستان‌شناختی مانند سنگ‌مزارها نیز نشان از حضور مغولان و اهمیت بوکان در زمان مذکور دارد. گورستان‌های ایلخانی شهرستان بوکان به فاصله نزدیکی از قلعه ترغای و سواحل سیمینه‌رود و زرینه‌رود واقع شده‌اند. سنگ‌مزارهای ایلخانی بوکان دارای فرم‌های باشکال افراشته، گهواره‌ای و محرابی افراشته تراش خورده و نخورده هستند. در زبان کردی سورانی منطقه مکریان به این سنگ‌مزارها کیل می‌گویند که با توجه به ارتفاع و نقش‌مایه موجود بر آن‌ها می‌توان به جایگاه اجتماعی متوفیان پی برد. نقش‌مایه‌های هندسی و انتزاعی، گیاهی، نمادین، ابزار و ادوات جنگی، محراب و کتیبه از آرایه‌های رایج موجود بر سنگ‌مزارهای ایلخانی بوکان هستند که می‌توان آن‌ها را با عناصر فرهنگی دیگری از دوره ایلخانی همچون سکه‌ها، گچ‌بری، آجرکاری، کاشی‌کاری و همچنین سنگ‌مزارهای منطقه مکریان مقایسه کرد. به‌طور کلی و با اتکاء به شواهد نوشتاری، زبان‌شناختی و باستان‌شناختی می‌توان گفت منطقه بوکان در دوره ایلخانیان از اهمیت اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و مذهبی قابل توجهی بر خوردار بوده است.

پی‌نوشت

- از مکریان به مرکزیت «دریاس» برای نخستین بار در دوره صفویه و به سال ۱۰۰۵ ق. در کتاب «شرفنامه» سخن به میان آمده است (بدلیسی، ۱۳۷۷: ۲۸۸). آن‌چه که اکنون بر اساس زبان (نوع لهجه) از مکریان دیرین باقی‌مانده در غرب به کشور عراق و ترکیه، در جنوب به کردستان اردلان، در شمال به دریاچه ارومیه و از شرق به رودخانه زرینه‌رود محدود است. در مجموع امروزه مکریان شامل شهرهای مهاباد، بوکان، سردشت، نقده، آسنویه، پیرانشهر و بخش‌های کوچکی از میاندوآب، شاهین‌دژ و سقز است (سلیمی و شیخی ملاشاهی، ۱۴۰۲: ۷۴).
- اسماعیل معروفی‌اقدم در معرفی سنگ‌مزارهای حاجی‌کند آن‌ها را منتسب به روستای شرفکند ذکر کرده است در حالی که گورستان مذکور در زمین‌های کشاورزی روستایی حاجی‌کند واقع شده است.
- بر اساس گفته مردم منطقه پیرولی، شیخ‌علی و شیخ‌بال برادر و از شخصیت‌های آئینی ته‌ویل‌ه واقع در منطقه هورامانات در هلبجه بوده‌اند که در زمان نامعلومی به منطقه مکریان مهاجرت می‌کنند و هر سه برادر به‌ترتیب در روستاهای پیرولی باغی، شیخالی (شیخ‌علی) و اطمیش‌علیا فوت می‌کنند. در اطمیش‌علیا شهرستان مهاباد گورستانی متعلق به دوره ایلخانی وجود دارد که شیخ‌بال نیز در داخل همین گورستان دفن شده است (سلیمی و همکاران، ۱۴۰۲: ۲۱۵-۲۱۷).
- طبق نظر عمرآقا‌علی‌یار شاه صفی از عرفا و درویش کشور هندوستان بوده که در روزگار بوداق‌سلطان به منطقه مکریان و مهاباد می‌آیند و بعدها در روستای آلی‌کند وفات می‌کند (صمدی، ۱۳۸۱: ۳۲).

۵. بنا به گفته‌ی خواجه رشیدالدین نام فارسی رودخانه جغتو «زربنه‌رود» بوده است. اما یک نویسنده گمنام مسیحی اصطلاح جغرافیایی قدیمی‌تری تحت عنوان «وکیارود» در ارتباط با زربنه‌رود به کار برده است. مینورسکی نیز معتقد است که وکیارود در فارسی معنی نمی‌دهد و نام تعریف شده آن احتمالاً «وارارو» یا «واران رود» و یا حتی «والارود» بوده باشد (مینورسکی، ۱۳۷۹: ۱۶).
۶. طبق گفته‌ی مینورسکی ترغ به معنی سر بدون مو یا کچل است و نام پسر پنجم هلاکوخان نیز ترغ بوده است (مینورسکی، ۲۰۰۶: ۴۹). ناحیه ترغ و قلعه آن علاوه بر اهمیت آن در دوره مغولان از مراکز مهم والیان مکری در دوره صفویه بوده است (بدلیسی، ۱۳۷۷: ۲۹۶).
۷. بوکان از نواحی غله‌خیز کردستان به شمار می‌رود و از لحاظ کمیت و کیفیت و صدور محصول غله کمتر می‌توان نظیر آن را در کشور یافت. منطقه بوکان در عهد باستان نیز محل تولید غلات و محصولات کشاورزی بوده، دیاکونوف نوشته: «در هیچ یک از بخش‌های سرزمین ماد آینده زراعت، در ردیف دام‌داری، چنان اهمیتی را که ماننا واجد آن بوده، نداشته است. مثلاً هنگام لشکرکشی سارگون دوم به اورارتو در سال ۷۱۴ ق. م اهالی ماننا آرد و شراب نیروهای آشور را تأمین کردند. در گزارش‌های جنگی سارگون دوم بارها در مورد نواحی متنازع فیه میان اورارتو و ماننا از تولیدات کشاورزی نواحی مزبور سخن رفته، به‌علاوه در تورات از گندمی به نام «می‌نیت» یاد شده که می‌توان آن را «ماننائی» تعبیر کرد» (دیاکونوف، ۱۳۴۵: ۲۱۹).
۸. رشیدالدین فضل‌الله صاحب اثر جامع‌التواریخ در اعلامیه از غازان‌خان متعلق به سال ۷۰۳ ه. ق در ارتباط با سیستم اقطاع و تقسیم زمین در میان سیحون و مصر در بین هزاران نفر از سپاه مغول با آن که به مکان‌های جغرافیایی این زمین‌ها اشاره نمی‌کند اما وجود اسامی همچون «سولدوز» و اوریات‌های متعلق به افرادی مانند «ایل تیمور» جالب توجه است (مینورسکی، ۲۰۰۶: ۴۴). چرا که اکنون نیز در منطقه مکریان سلدوز از مناطق حاصل‌خیز شهرستان نقده است و ایل تیمور یا در اصطلاح محلی یل‌تمر نیز بخشی از مناطق غرب و شرق شهرستان‌های بوکان و مهاباد است که به همراه آختاچی در کتاب شرفنامه متعلق به دوره صفویه نیز از آن‌ها سخن به میان آمده است (بدلیسی، ۱۳۷۷: ۲۸۸).
۹. بر اساس گفته‌ی مینورسکی آختاچی به معنای داماد است که اکنون در شمال‌غرب بوکان و بر کرانه‌های سیمینه‌رود قرار گرفته است (مینورسکی، ۲۰۰۶: ۵۱). آختاچی اکنون شامل چهار دهستان آختاچی، محالی و شرقی در شهرستان بوکان و غربی در شهرستان مهاباد است (کریمی‌ان و سلیمی، ۱۳۹۸: ۵۴).
۱۰. بهی یکی از دهستان‌های کنونی شهرستان بوکان است که اکنون منطبق بر منطقه فیض‌الله‌بیگی بوکان و حدفاصل بین رودخانه‌های زربنه‌رود و سیمینه‌رود است. به گفته اسکندریبگ منشی، طایفه مغولی اوریات به‌همراه یکی دیگر از طوایف مغول به نام بهی (بنی) به این جرم که در سال ۱۰۱۹ ق. در جریان واقعه مکری قران به شاه عباس صفوی نگروده بودند و همچنان در میان کردها زندگی می‌کردند مورد حمله قزلباشان قرار گرفتند (منشی، ۱۳۷۷: ۱۳۴۱).
۱۱. جنوب‌غرب شهرستان بوکان که امروز دهستان ایل گورک نامیده می‌شود از مناطق کوهستانی بوکان است که بخش اعظم آب رودخانه سیمینه‌رود در دو شاخه مختلف از این نواحی سرچشمه می‌گیرد. با توجه به اسامی روستاهای این مناطق به نظر می‌رسد مغولان بخش اول شعبه این رودخانه را تا روستاهای آغوظمان (شلوار سفید)، قره‌قاج (درخت سیاه) و قره‌چای (رودخانه سیاه) را تحت نفوذ خود داشته‌اند. اما شاخه دوم آن که به نسبت صعب‌العبورتر است و روستاهای آن اسامی کردی (ایرانی) همچون سارده کویستان، زیراندول، زاواکیو و کانی‌دریژ بر خود دارند نشان از عدم نفوذ و تسلط مغولان بر این مناطق بوکان بوده است.

سپاس‌گزاری

نگارندگان این مقاله را به داوران ناشناسی که بر غنای این اثر افزودند، تقدیم می‌کنند و در ادامه از دوستان گران‌قدر آقایان شورش محمدپور، ناصر سعیدی، صلاح و چیا سلیمی به‌سبب همراهی در بخش میدانی در ارتباط با موضوع مورد مطالعه صمیمانه سپاس‌گزاری می‌شود.

درصد مشارکت نویسندگان

سه‌م نگارنده اول و چهارم در نگارش این مقاله، انجام فعالیت میدانی و کتابخانه‌ای بوده و سه‌م نگارنده دوم و سوم نیز طراحی یافته‌های این پژوهش بوده است.

تعارض منافع

منابع مالی این اثر جهت چاپ توسط گروه مهندسیین راویژ بوکان تأمین شده است و ضمن رعایت اخلاق نشر، در این پژوهش هیچ‌گونه تعارض منافع وجود ندارد و ۱۰۰٪ حقوق مادی و معنوی این مقاله متعلق به نگارندگان و گروه مهندسیین راویژ بوکان است.

کتابنامه

- ابن‌حوقل النصیبی، ابوالقاسم (۱۳۶۶). *سفرنامه ابن‌حوقل: ایران در صوره‌الارض*، ترجمه جعفر شعار، تهران: امیرکبیر.
- افخمی، ابراهیم (۱۳۶۴). *تاریخ فرهنگ و ادب مکریان بوکان*. سقز: محمدی.
- اقبال، عباس (۱۳۸۸). *تاریخ مغول از حمله چنگیز تا تشکیل دولت تیموری*. تهران: امیرکبیر، چاپ نهم.

- بدلیسی، شرف‌خان بن شمس‌الدین (۱۳۷۷). *شرفنامه (تاریخ مفصل کردستان)*، به‌اهتمام: ولادیمیر ولیامینوف زرنوف، تهران: اساطیر.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۳۶۷). *فتوح البلدان*، ترجمه محمد توکل، تهران: نقره.
- پروین، صمد (۱۳۹۵). «بررسی باستان‌شناختی سنگ‌قبرهای اسلامی شهرستان مشکین‌شهر؛ مطالعه موردی قبرستان اونا». رساله کارشناسی ارشد، اردبیل: دانشگاه محقق اردبیلی (منتشر نشده).
- پطروشفسکی، ا.پ؛ یان، کارل و اسمیت، جان ماسون (۱۳۶۶). *تاریخ اجتماعی-اقتصادی ایران در دوره مغول*، تهران: اطلاعات.
- پوپ، آرتور. فیلیس اکرم (۱۳۸۷). *سیری در هنر ایران*، ترجمه نجف دریابندری، تهران: علمی و فرهنگی.
- توکلی بن اسمعیل بزاز، درویش (۱۳۷۳). *صفوه‌الصفاء*، با مقدمه و تصحیح: غلامرضا طباطبائی مجد، تهران: مصحح، چاپ اول.
- جباری، صداقت؛ و علویان، سیده‌شکوفه (۱۴۰۳). «پژوهشی در ویژگی‌های بصری خطوط سکه‌های دوره ایلخانی موزه ملک». *هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی*، ۲۹ (۳): ۱۱۳-۱۲۹. [10.22059/JFAVA.2024.375544.667278](https://doi.org/10.22059/JFAVA.2024.375544.667278)
- حسن، مهدی، (۱۳۶۸). «چلیپا و چلیپا شکسته؛ نمادروح (نمونه‌ای درهم تنیده از این دو نقش در ایران)». ترجمه احمد حب‌علی موجانی، *باستان‌شناسی و تاریخ*، ۲: ۴۶-۴۹.
- خلیلی، سیامند؛ و یوسفی، عثمان، (۱۳۹۵). «بررسی نقش بوداق سلطان موکری (۱۰۱۷-۱۱۱۱ ق.) در تاریخ ولایت موکری در دوره پایانی صفویه»، *پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران*، ۵ (۱): ۲۱۳-۲۳۸.
- خلیلی عراقی، محمدرضا (۱۳۲۸). *خاطرات سفر آذربایجان و کردستان*. تهران: چاپخانه ارتش، چاپ دوم.
- دمورگان، ژاک (۱۳۳۹). *جغرافیا غرب ایران*، ترجمه کاظم ودیعی، تبریز: شفق تبریز.
- دوبوکور، مونیک (۱۳۷۶). *رمزهای زنده جهان*، ترجمه جلال ستاری، تهران: مرکز.
- دیاکونوف، ایگور میخائیلوویچ (۱۳۴۵). *تاریخ ماد*، ترجمه کریم کشاورز، تهران: علمی و فرهنگی.
- رضالو، رضا؛ آیرملو، یحیی؛ و میرزاآقاجانی، اسدالله، (۱۳۹۲). «مطالعه سیر تحول نقوش چلیپایی در تزیینات معماری دوره اسلامی ایران و زیبایی‌شناسی و نمادشناسی آن». *هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی*، ۱۸ (۱): ۱۵-۲۴. [10.22059/JFAVA.2013.36267](https://doi.org/10.22059/JFAVA.2013.36267)
- ستارزاد، سعید؛ راه‌چمنی، علی‌اکبر و پروین، صمد، (۱۴۰۰). «مطالعه، گونه‌شناسی و طبقه‌بندی سنگ‌مزارهای دوران ایلخانی تا قاجاریه در ایران»، *مطالعات باستان‌شناسی دوران اسلامی*، ۲ (۱): ۱۱۰-۹۳.
- ستارزاد، سعید؛ نریمانی، مصیب و عزیزی، شیمیا، (۱۴۰۰). «گونه‌شناسی، طبقه‌بندی و تحلیل سنگ‌مزارهای اسلامی شمال‌غرب ایران (مطالعه موردی دوره ایلخانی تا پایان دوره صفویه)». *نگره*، ۱۶ (۵۹): ۱۶۳-۱۷۷. [10.22070/NEGAREH.2020.4881.2338](https://doi.org/10.22070/NEGAREH.2020.4881.2338)
- سرفراز، علی‌اکبر و آورزمانی، فریدون (۱۳۸۸). *سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه*، تهران: سمت، چاپ هفتم.
- سلیمی، اسماعیل؛ صلح‌جو، جمیله و عبدالله‌پور، ابوبکر (۱۴۰۰). «بررسی و مطالعه آرایه سنگ‌قبرهای قبرستان قاجاری شیخ وسو روستای ترجان سقز»، *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۳۱ (۱۱): ۳۵۴-۳۲۷. [10.22084/NB.2021.21243.2103](https://doi.org/10.22084/NB.2021.21243.2103)
- سلیمی، اسماعیل؛ قزل‌سقلی، سمیه و رضانی‌باغچه، الهام، (۱۴۰۳). «بررسی و تحلیل سنگ‌مزارهای گورستان هفت‌مردان روستای باغچه‌بهی شهرستان بوکان»، *پیام باستان‌شناس*، ۱۶ (۳۱): ۹۱-۱۱۳.
- سلیمی، اسماعیل؛ قزل‌سقلی، سمیه؛ و بایزیدی، معصوم، (۱۴۰۲). «پژوهشی در سنگ‌مزارهای آرامستان‌های قدیمی شهرستان مهاباد». *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۳۹ (۱۳): ۲۴۰-۲۰۳.
- سلیمی، اسماعیل؛ و شیخی ملاشاهی، مبارکه، (۱۴۰۲). «مطالعه و تحلیل تزیینات معماری مسکونی دوره قاجار و پهلوی شهرستان بوکان». *نگارینه*، ۱۰ (۲۵): ۸۲-۵۴.
- سلیمی، اسماعیل؛ و صلح‌جو، جمیله، (۱۴۰۰). «گونه‌شناسی، طبقه‌بندی و مطالعه آرایه سنگ‌قبرهای کانی‌گل (ارمنی بلاغ) بوکان»، *هفتمین همایش بین‌المللی باستان‌شناسان جوان: ایران و سرزمین‌های همجوار*، به‌کوشش: آرمان وفاپی و همایون خوش‌اقبال، تهران: دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، صص ۱۴۰-۱۲۹. <http://soia.org.ir/Portal/Files/2022/10/Book-of-Proceedings-of-the-7th-International-Conference-of-Young-Archaeologists.pdf>
- سلیمی، اسماعیل؛ و محمودزاد، منصور، (۱۳۹۸). «بررسی باستان‌شناختی و معرفی سد روستای قورمیش بوکان». *ایران و رجاوند*، ۲ (۲): ۲۶-۴۵.

- صلح‌جو، جمیله (۱۳۹۶). «بررسی و معرفی آثار شاخص معماری شهرستان بوکان در دوره‌ی قاجار». رساله‌ کارشناسی ارشد، اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان (منتشر نشده).
- صمدی، سیدمحمد (۱۳۷۷). *نگاهی به تاریخ مهاباد، مهاباد: رهرو*.
- صمدی، سیدمحمد (۱۳۸۱). *ضمیمه کتاب نگاهی به تاریخ مهاباد، مهاباد: رهرو*.
- فرانت، مریم، (۱۳۸۵). «همخوانی کتیبه و نقوش هندسی در بناهای اصفهان عصر صفوی». *مطالعات هنر اسلامی*، ۳ (۵): ۴۴-۲۵.
- فرزین، علیرضا، (۱۳۸۴). *گورنگاره‌های لرستان*، تهران: پژوهشکده مردم‌شناسی، چاپ اول.
- قلندری‌ساجیلاغی، کامران (۱۳۷۱). «قبرستان‌های تاریخی مهاباد، بوکان و میاندوآب»، منتشر نشده.
- کاظم‌پور، مهدی؛ محمدزاده، مهدی؛ و شکرپور، شهریار، (۱۳۹۹). «تحلیل نمادشناسی نقوش سنگ مزارات اسلامی موزه شهر اهر». *هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی*، ۲۵ (۱): ۷۱-۸۶. [10.22059/JFAVA.2018.266150.666028](https://doi.org/10.22059/JFAVA.2018.266150.666028)
- کریمیان، حسن؛ و سلیمی، اسماعیل (۱۳۹۸). *مهاباد؛ شکل‌یابی، توسعه فضاهای شهری و بناهای تاریخی*، تهران: جهاد دانشگاهی.
- لشکری، آرش، (۱۳۹۶). «بررسی و تحلیل گچ‌برهای نویافته ایلخانیان آوه»، *مطالعات باستان‌شناسی پارسه*، ۲ (۱): ۹۱-۱۰۴.
- لشکری، آرش؛ شریفی‌نیا، اکبر و مهاجروطن، سمیه، (۱۳۹۳). «بررسی نقوش کاشی‌های زرین فام آوه از دوره ایلخانیان»، *نگره*، ۹ (۳۲): ۳۹-۵۳. https://negareh.shahed.ac.ir/article_199.html
- محمدپور، عزیز (۱۳۸۹). *هوی یاس و نووسینی‌نم تجویده*، تهران: تابش فرهنگ، چاپ اول.
- معروفی‌اقدم، اسماعیل (۱۴۰۰). *بوکان (تاریخ، مدنیت، معماری)*، تهران: علم و دانش، چاپ اول.
- معروفی‌اقدم، اسماعیل؛ و حاجی‌زاده، کریم، (۱۳۹۹). «تحلیل، تاریخ‌گذاری و معناشناسی سنگ‌قبر نوع گهواره‌ای بوکان»، *مطالعات هنر و رسانه*، ۲ (۳): ۱۱۷-۱۴۱.
- منشی، اسکندریگ (۱۳۷۷). *تاریخ عالم‌آرای عباسی*، به‌تصحیح محمداسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب، جلد دوم.
- مهرداد، سوگل (۱۳۹۳). «بررسی نقوش نمادین سفال‌های دوره ایلخانی». رساله کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه تربیت مدرس (منتشر نشده).
- موسوی‌کوهر، سیدمهدی؛ خانعلی، حمید؛ و نیستانی، جواد، (۱۳۹۴). «سنگ‌های مزار، نمود از وحدت مذاهب مختلف اسلامی در ایران؛ گونه‌شناسی، طبقه‌بندی و مطالعه آرایه‌های سنگ‌مزارهای نوع گهواره‌ای». *پژوهشنامه تاریخ اسلام*، ۵ (۲۰): ۱۳۳-۱۵۲.
- میرزایی‌مهر، علی‌اصغر؛ و حسن‌زاده مقدم، مریم، (۱۴۰۱). «مطالعه تطبیقی تزئینات گره‌چینی و آلت‌های گره به‌کاررفته در گنبد‌های غفاریه و کبود شهر مراغه». *مطالعات تطبیقی هنر*، ۱۲ (۲۳): ۷۷-۹۰.
- مینورسکی، فلاذیمیر (۲۰۰۶). *مینورسکی و کورد، وەرگیرانی ئەنۆهری سۆلتانی، چاپخانه وەزارەتی پەرۆه‌رده، چاپی دووهم*.
- مینورسکی، فلاذیمیر (۲۰۰۷). *بنچینه‌کانی کورد و چه‌ند و تاریکی کوردناسی، وەرگیرانی: نه‌جاتی عەبدوللا، سلیمانیه: بلاو‌کراوه‌ی مه‌کتبی بیر و هوشیاری، بەرگیه‌وه‌ل، چاپی یه‌که‌م*.
- مینورسکی، ولادیمیر (۱۳۷۹). *نام‌های جغرافیایی و ریشه‌های تاریخی آن‌ها در آتروپاتن (ماد)*، ترجمه رقیه بهزادی، تهران: پژوهنده.
- نجفی، فرزانه؛ (۱۴۰۲). «مطالعه تطبیقی ساختار و نشانه‌های تصویری سنگ‌افراشته‌های گورستان شادباد مشایخ و خالدنبی»، *نگره*، ۱۸ (۶۵): ۱۹۵-۲۱۳. [10.22070/NEGAREH.2021.14274.2736](https://doi.org/10.22070/NEGAREH.2021.14274.2736)
- نیک‌زاد، ذات‌الله؛ و اسفرنجان‌کناری، عیسی، (۱۳۸۴). «پژوهش معماری آرامگاه تاریخی حسن‌آباد یا سوگند بیجار- امام‌زاده عقیل»، *سومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران*، به‌کوشش: باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی، کرمان: ارگ بیم، جلد اول.
- نیکنامی، کمال‌الدین؛ موچشی، امیرساعد؛ حیدری، محسن؛ و رضایی، ایرج، (۱۳۹۶). «گزارش مطالعات قوم‌نگاری و قوم‌باستان‌شناسی روستای لندی»، *محسن‌نامه (مجموعه مقالات ایران‌شناسی یادنامه دکتر محسن جعفری مذهب)*، به‌خواستاری: پروین استخری و جمشید کیان‌فر، تهران: نشر سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران: ۱۰۴-۷۷.
- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله، (۱۳۳۸). *جامع‌التواریخ (از آغاز پیدایش قبایل مغول تا پایان دوره تیموریان)*، به‌کوشش بهمن کریمی، تهران: اقبال، جلد اول.

- همدانی، رشیدالدین فضل‌الله، (۱۳۳۸). *جامع‌التواریخ (از آغاز سلطنت هلاکوخان تا پایان دوره غازان‌خان)*، به کوشش بهمن کریمی، تهران: اقبال، جلد دوم.
- هوهنه‌گر، آلفرد (۱۳۷۳). *نمادها و نشانه‌ها*، ترجمه علی صلح‌جو، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- ویلبر، دونالد. ن (۱۳۶۵). *معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانی*، ترجمه عبدالله فریار، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ دوم.
- یاحقی، محمدجعفر (۱۳۷۵). *فرهنگ اساطیر و اشارات داستانی در ادبیات فارسی*، تهران: سروش.
- Akishev, K.A. 2002. Archaeological reference points in prognostion of the structures of ancient societies of the Eurasian steppe. In *Complex societies of central Eurasia from the 8th to the 1st millennium BC*, edited by J. Karlene and B. Zdanovich. pp 347-354. Institute for the study of man. Washington D.C.
- Minorsky. V. 1957. Mongol Place-Names in Mukri Kurdistan (Mongolica, 4), *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London. 19 (1): 58-81.
- Salvini, M. & Dara, M. 2019. An Urartian rock inscription on Mt Taragheh, in Iranian Azerbaijan, *ARAMAZD (Armenian Journal of Near Eastern Studies)*, Vol. 13. N. 2: 69- 81.